

‘Aber Du weißt den Weg für mich’

Bonhoeffer in de liturgie

Op 9 april 1945, enkele weken voor de val van het Derde Rijk, werd in concentratiekamp Flossenburg Dietrich Bonhoeffer opgehangen, 39 jaar oud, nu 75 jaar geleden. Hij was, mede door zijn indrukwekkende levensverhaal, een van de invloedrijkste theologen van de twintigste eeuw en actueel tot op vandaag. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit jaar her en der is uitgeroepen tot Bonhoefferjaar. Ook Muziek & Liturgie wil met een aantal artikelen, verspreid over deze jaargang, aandacht geven aan de geestelijke erfenis van Bonhoeffer. In de vorige aflevering stond een artikel over zijn visie op de liturgie en de kerkmuziek van zijn tijd. In dit nummer een bijdrage over hoe Bonhoeffer een rol speelt in de liturgie. Een bloemlezing van teksten, gebeden en vormen van gedachtenis uit binnen en buitenland. Verderop in dit jaar volgen dan nog Bonhoeffers ‘theologie van de muziek’, en een bespreking in de Cantatereeks van enkele recente cantates en oratoria op teksten van Dietrich Bonhoeffer.

Hoewel we in de vorige aflevering zagen dat Bonhoeffer wel degelijk ideeën had en schreef of sprak over liturgie en kerkmuziek, heeft hij in eerste instantie geen teksten voor de liturgie geschreven. Alleen de gebeden die hij schreef voor zijn medegevangenen in Tegel zou je als zodanig kunnen aanmerken. Wel schreef hij in de gevangenis gedichten, die zo krachtig zijn dat ze ook in de liturgie dienstbaar zijn gebleken. Het belangrijkste daarvan is uiteraard het beroemde ‘Von guten Mächten’, dat als enige wereldwijd is vertaald, getoonzet en tot een geliefd kerklied is geworden.

Liedboek 2013

In het *Liedboek, zingen en bidden in huis en kerk* (2013) staat het lied ‘Door goede machten trouw en stil omgeven’ opgenomen als nummer 511. Het had ook al een plaats in het *Liedboek voor de kerken* (1973, zie Gezang 398). Toen stond het bij de liederen voor oudejaarsavond, nu bij die voor de kerstnacht. Bonhoeffer schreef het in een van de brieven aan zijn verloofde Maria von Wedemeyer die hij, in haast, nog kon schrijven vanuit de keldergevangenis van het *Reichssicherheitshauptamt* in de Prinz Albrechtstrasse in Berlijn, het hoofdkwartier van de Gestapo. Er staat dat hij het schreef als ‘ein paar Verse, die mir in den letzten Abenden einflielen’, ‘als ein Weihnachtsgruß für Dich und die Eltern und Geschwister’. De datering van de brief was 19 december 1944. In het vorige artikel schreef ik al over de nauwe verwantschap tussen deze tekst en de liederen van Paul Gerhardt. Vertrekpunt is de individuele ervaring van gemis en verlangen naar samenzijn. De troost is de nabijheid van God, ook in het lijden, en in de wereldwijde

2 Jahre, den ich aufzuziehen lernte, Liebste Maria. Heute mit mir ist
ich bei dir, den du den Weg für mich bist. Deine Liebe hat mich
kann sehr zu mir! Hier wird es sein, wie ich in den letzten
Abenden einflielen. Sie sind die Weihnachtsgesänge für dich u. die Eltern
u. Geschwister.

1. Von guten Mächten träumt die Welt
Nur nicht die geistlichen Mächte her,
so will ich diese Tage mit euch leben,
so will ich euch sehen in ein neues Jahr;
2. so will ich des helle Mann Hegen götten
so will ich die helle Mann Hegen götten
Ach Herr, gib uns den aufwachenden Seelen
des Himmels, für die du uns geschaffen hast.

3. Mund reichst du uns den goldenen Kelch, den Himmel,
des Himmels, schenkt uns an den höchsten Rand,
so schenke uns die helle Mächte ohne Zittern
den Menschen guten u. geliebten Hand.

4. Die Welt ist ein Mann mit einem Feinde schenken
an diesen Welt in ihrem Sinne Götter,
denn will ich die helle Mächte geloben,
so dass ich die helle Mächte geloben.

5. So wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben.

6. Kenen sich die Stille mit dir,
so wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben.

7. Von guten Mächten träumt die Welt
Nur nicht die geistlichen Mächte her,
so will ich diese Tage mit euch leben,
so will ich euch sehen in ein neues Jahr;

8. So wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben,
so wie ich die helle Mächte geloben.

Het lied ‘Von guten Mächten’ in een brief die Dietrich Bonhoeffer op 19 december 1944 vanuit de gevangenis schreef aan Maria von Wedemeyer. Houghton Library, MS Ger 161, (43)

gemeenschap van de kerk van Christus, die de eeuwen door Gods lof zingt. De Nederlandse vertaling is van Jan Willem Schulte Nordholt. Adriaan Schuurman maakte daar zijn geconcentreerde en ingetogen melodie bij. Het is een van de

vele melodieën die wereldwijd voor dit lied in gebruik zijn. Op blz. 533 van het *Liedboek-2013*, bij de morgenliederen, staat nog een tweede tekst van Bonhoeffer opgenomen: *Morgengebed*. Het is het begin van een langer gebed dat Bonhoeffer, tezamen met een avondgebed en een 'gebed in bijzondere nood', schreef op verzoek van de gevangenispastor in Tegel rond kerst 1943. De teksten van de gebeden werden in het geheim onder de celdeuren van medegevangenen geschoven. Opmerkelijk aan de teksten is de zeer klassieke geloofstaal, juist waar Bonhoeffer stelde dat die taal misschien niet meer geschikt was in een seculiere omgeving als die van de gevangenis. Zo volgt dit gebed de traditionele structuur van de Drievuldigheid. De verschillende intenties zijn gegroepeerd rond aanroepen van de Vader, de Zoon en de heilige Geest. De drie gebedsteksten werden vergezeld van strofes uit Gerhardtliederen. Bonhoeffer gebruikte zijn tijd in de gevangenis onder andere om alle liederen van Paul Gerhardt die hij ook thuis van zijn moeder had geleerd, uit het hoofd te leren. Bij dit gebed ging een strofe uit 'Sollt ich meinem Gott nicht singen' – in het Nederlands:

Al mijn zorgen zijn zijn zorgen,
en zo slaap ik rustig in,
dat ik elke nieuwe morgen
opgewekt mijn werk begin.
Ach, in angst en in ellende
zou ik leven, als ik niet
wist, dat God de Heer mij ziet,
als ik God, mijn God niet kende.
Alle dingen hebben tijd,
maar Gods liefde eeuwigheid.
(Liedboek 903: 5)

De volledige tekst van het morgengebed is als volgt:

Tot U, God, roep ik in de vroege morgen.
Help mij te bidden
en mijn gedachten te richten op U,
ik kan het niet alleen.
In mij is duisternis, bij U is licht.
Ik ben eenzaam, Gij verlaat mij niet.

Ik ben bevreesd, bij U is hulp.
Ik ben onrustig, bij U is vrede.
In mijn hart is bitterheid, bij U is geduld.
Ik begrijp uw wegen niet, maar Gij kent mijn weg.
Vader in de hemel,
ik prijs U en ik dank U voor de nieuwe dag
ik prijs U en ik dank U voor al uw goedheid
en trouw, die ik in mijn leven ervaren heb.
Gij hebt mij veel goeds gegeven,
laat mij nu ook wat zwaar is
uit Uw hand aanvaarden.
Gij zult mij niet meer opleggen
dan ik kan dragen.
Gij doet alles ten goede keren
voor Uw kinderen.
Heer Jezus Christus,
Gij leefde in armoe
en ellende, gevangen en verlaten zoals ik.
Gij kent alle nood van de mensen.
Gij blijft bij mij
ook als niemand meer naast mij staat.
Gij vergeet mij niet, Gij zoekt mij,
Gij wilt dat ik U zie en mij tot U wend.
Heer, ik hoor uw roep en volg U,
help mij!
Heilige Geest,
geef mij het geloof, dat mij bevrijdt
van vertwijfeling,
ziekelijk verlangen en zonde
geef mij liefde tot God en de mensen,
een liefde, die alle haat en bitterheid uitbant.
Geef mij de hoop, die mij bevrijdt
van vrees en moedeloosheid.
Heilige, barmhartige God,
mijn Schepper en mijn Heiland,
mijn Rechter en mijn Verlosser,
Gij kent mij en alles wat ik doe.
Gij haat en straft het kwaad in deze
wereld en in gene, zonder aanzien des persoons.
Gij vergeeft ons zonden,
als wij het U oprecht vragen.

Achtergrond

Gij hebt het goede lief en beloont het op deze aarde
 met een getroost geweten
 en in de komende wereld
 met de kroon van gerechtigheid.
 Voor U staand denk ik aan al de mijnen,
 aan de medegevangenen en aan allen,
 die in dit huis hun zware dienst verrichten.
 Heer, erbarm U!
 Schenk mij de vrijheid terug
 en laat mij nu zo leven,
 dat ik het kan verantwoorden
 tegenover U en de mensen.
 Heer, wat deze dag ook brengt, -
 Uw naam zij geprezen!
 Amen.¹

Tot de nacht voorbij is

Bovenstaande vertaling van het morgengebed van Bonhoeffer is opgenomen in de bundel *Tot de nacht voorbij is* (Baarn, 1976), waarin alle gedichten van Dietrich Bonhoeffer zijn verzameld in een Nederlandse vertaling. Ze zijn bijna allemaal afkomstig uit het boek *Widerstand und Ergebung* ('Verzet en overgave'), dat door Eduard Bethge is samengesteld uit de brieven die Bonhoeffer vanuit de gevangenis schreef.

Dit is het uur van de trouw

De werkgroep 'Bonhoeffer75', bestaande uit theoloog Arthur Alderliesten, schilder Jeltje Hoogenkamp en de dichters Corrie Kopmels en René van Loenen, verzorgde speciaal voor dit Bonhoefferjaar een uitgave met nieuwe vertalingen van Bonhoeffers gedichten: *Dit is het uur van de trouw. Gedichten en gebeden in de gevangenis* (Amsterdam/Culemborg, 2019). Bij elk gedicht voegden zij een nieuw gedicht toe, geïnspireerd op Bonhoeffers tekst, een meditatie- of liedtekst en een schilderij. Een biografie en achtergrondinformatie bij elke tekst completeren het geheel. Van dit boek werd ook een brochure gemaakt met een compilatie van de aangeboden teksten, aangevuld met informatie over andere Bonhoefferprojecten en 'impulsen om aan het te werk te gaan'. De brochure is via de Protestantse Kerk in Nederland landelijk verspreid en is ook te downloaden via www.deroosvanculemborg.nl. René van Loenen schreef voor deze bundel een aantal liederen, gebaseerd op Bonhoeffers gedichten. Ze zijn te zingen op melodieën uit het *Liedboek* (2013) en hebben als titel:

- Lied van de gevangene
- Wie ben ik? (moderne psalm)
- Nachtelijke stemmen (moderne psalm)
- 'Op de weg naar de vrijheid' (pelgrimslied)

- Lied van oprechte vriendschap
- Lied van Mozes (pseudocanticum)
- Lied van de opvarenden
- 'Kyrie en gloria'

Hiermee is het aantal te zingen liederen van (of tenminste 'gerelateerd aan') Bonhoeffer uitgebreid van 1 naar 9. Ook het genoemde 'gebed in grote nood' en het 'avondgebed' zijn in deze uitgaven te vinden, zowel in een letterlijke als meer vrije vertaling.

Taizé

Tot slot is ook in de gemeenschap van Taizé een lied op een tekst van Bonhoeffer ontstaan. Frère Roger Schütz, de Zwitserse predikant die de oprichter was van deze oecumenische gemeenschap, moet zich met Bonhoeffers gedachten over 'Christus als gemeenschap' verwant hebben gevoeld. De huidige prior Frère Aloys herinnert er in een bijdrage 'Zum 75. Todesdag von Dietrich Bonhoeffer' aan.² Hij schrijft hoe de gemeenschap van Taizé is gebouwd op de oproep van Bonhoeffer de mensheid 'in Christus' te betrekken bij Gods gemeenschap en hoe de liefde voor Christus en die voor de naaste hand in hand moeten gaan: 'Die Kirche ist nur Kirche, wenn sie für andere da ist', citeert hij. Hij sluit af met te wijzen op het in Taizé veel gezongen lied op een korte tekst uit een van de laatste brieven van Bonhoeffer: 'Aber Du weist den Weg für mich'. Het is opgenomen in het 'Taizé Gebeden en Liederboek' uit 2008 en ook in het onlangs verschenen *Adem in ons*, waarin Gert Landman een aantal nieuwe, nog onvertaalde liederen aan de bestaande collectie heeft toegevoegd. De Nederlandse vertaling van deze korte liedtekst, zoals we die uit Taizé gewoon zijn, luidt:

*God, geef dat mijn gedachten gericht zijn op U.
 Bij U is het licht, U vergeet mij niet.
 Bij U vind ik hulp, ja, bij U vind ik geduld.
 Van uw wegen heb ik geen begrip,
 maar U weet de weg voor mij.³*

Bonhoeffer herdacht

In verschillende kerken wereldwijd wordt Bonhoeffer als een geloofsetuige herdacht op zijn sterfdag, 9 april. Voor dergelijke gedachtenissen zijn schriftlezingen en gebeden voorzien, die de betreffende getuige plaatsen in het licht van de Schrift en degene die gedenkt helpen om het specifieke getuigenis ook voor diens eigen leven vruchtbaar te maken. Een compleet voorbeeld komt uit de *Episcopal Church* van de VS, waar de bekende aartsbisschop Michael Curry aan het hoofd staat. Daar wordt Bonhoeffer herdacht als 'theo-

loog en martelaar'. Als lezingen worden voor zijn gedenkdag aangegeven⁴:

Spreuken 3, 1-7

Dit is de, wat algemene, tekst die in veel leesroosters voorkomt bij de gedachtenissen van 'leraren van de kerk'. Datzelfde geldt ook de antwoordpsalm, Psalm 119, 89-96.

Romeinen 6, 3-11

Dit is de tekst die klassiek in de paasnacht zijn plaats heeft bij de gedachtenis van de doop. In zijn boek *Nachfolge* schrijft Bonhoeffer over deze tekst en hoe de doop, waarin wij nieuwe mensen worden, voor hem het teken bij uitstek van de navolging is.

Matteüs 5, 1-12

Het begin van de Bergrede, de Zaligsprekingen. Het is de hoofdlezing van het feest van Allerheiligen, maar bij Bonhoeffer als 'theoloog van de Bergrede' extra treffend gekozen. De laatste zaligspreking, 'Gelukkig wie vanwege de gerechtigheid vervolgd worden', wordt met het leven van Bonhoeffer voor ogen plotseling heel concreet.

Het volgende collectagebed, waarin de gedachtenis van Bonhoeffer wordt samengevat en betrokken op ons eigen leven, completeert de liturgische gegevens van deze dag:

Gracious God,
the Beyond in the midst of our life,
thou gavest grace to thy servant
Dietrich Bonhoeffer
to know and to teach the truth
as it is in Jesus Christ,
and to bear the cost of following him:
Grant that we,
strengthened by his teaching and example,
may receive thy word
and embrace its call
with an undivided heart;
through Jesus Christ our Savior,
who liveth and reigneth with thee
and the Holy Spirit,
one God, for ever and ever.
Amen.

(Genadige God, die al midden in ons leven op ons toekomst, u gaf uw dienaar Dietrich Bonhoeffer de genade de waarheid te kennen en te onderwijzen die in Jezus Christus is, en om de prijs te dragen van de navolging. Geef dat wij, gesterkt door zijn onderwijzing en zijn voorbeeld, uw Woord mogen ontvangen

en de roep omarmen die daarvan uitgaat, met een ongedeeld hart. Door Jezus Christus onze Redder...)

De oecumenische gemeenschap van Bose (Italië) heeft zich tot een van haar doelen gesteld om te komen tot een 'oecumenische martyriologie'. Daarin is uiteraard ook Bonhoeffer opgenomen, omdat hij zowel herdacht wordt in de Anglicaanse traditie (als 'Lutheran pastor and martyr') als in de Lutherse traditie (als 'witness to the point of bloodshed in Berlin'). Op de Engelstalige website van de gemeenschap staat een kernachtige gedachtenistekst over zijn leven, gevolgd door een gebed en twee mogelijke schriftlezingen.⁵ Het gebed luidt:

Almighty and eternal God,
today we commemorate Dietrich Bonhoeffer,
a witness to Christ among his brothers and sisters:
he sought freedom in discipline,
the divine presence in action,
and testimony to the Gospel in the sacrifice of his life.
Make us capable of fighting courageously for justice as he did,
and grant that we may recognize the primacy of your will always.
Through Christ our Lord.

(Almachtige en eeuwige God, vandaag gedenken wij Dietrich Bonhoeffer, een getuige van Christus onder zijn broeders en zusters: hij zocht vrijheid in discipline, goddelijke aanwezigheid in actie, en getuigenis van het evangelie in het offer van zijn leven. Maak ons bekwaam om moedig te strijden voor gerechtigheid zoals hij deed, en geef ons dat we altijd de prioriteit van uw wil herkennen. Door Christus onze Heer.)

Als schriftlezingen staan aangegeven Jeremia 45, 1-5, over de ondergang van het rijk maar het sparen van het leven van Barchuch, en Lukas 21, 9-19, een passage uit de 'rede over de laatste dingen': 'Jullie zullen worden opgesloten in de gevangenis en worden voorgeleid aan koningen en gouverneurs omwille van mijn naam. Dan zullen jullie moeten getuigen...'. Dichter bij huis, op de *Kalender van Geloofsgetuigen* van de Utrechtse Domkerk is Dietrich Bonhoeffer ook te vinden. In het boek *100 heiligen in de Dom* staat een levensbeschrijving en een gebed voor persoonlijke gedachtenis:

God,
geef mij de vrijheid
en de liefde
om U te ontmoeten

in wie nood en gebrek lijden
en vergeef mij
als ik het weer
laat afweten.⁶

Als schriftlezing wordt Matteüs 16, 24-27 aangegeven, wat weer de navolging in beeld brengt: 'Wie achter mij aan wil komen, moet zichzelf verloochenen, zijn kruis op zich nemen en mij volgen...'. In de bijbehorende Internetbijlage met materiaal voor vieringen, die te downloaden is via www.domkerk.nl, staat een alternatieve vertaling van het gebed uit de VS dat hierboven staat afgedrukt. Het steekt echter niet in bij de theologie over het bijna onvertaalbare 'Jenseitige' dat al onder ons begonnen is, maar bij de liedtekst van Bonhoeffer:

Genadige God
die trouw en stil ons omgeeft,
U gaf uw dienaar Dietrich Bonhoeffer de kracht
de waarheid van Jezus Christus te kennen
en te onderwijzen (...)

Online gedachtenis

Tot slot verwijs ik graag naar de Duitse Lutherse Kerk in Londen-Oost (Sydenham), waar Bonhoeffer zelf van 1933 tot 1935 predikant is geweest. De kerk is thans naar hem genoemd en aan de gemeente is sinds 2013 het 'Dietrich Bonhoeffer Centre' verbonden. Daar zou op 9 april jongstleden een speciale gedachtenisbijeenkomst rond de 75e sterfdag van Bonhoeffer plaatsvinden, ware het niet dat het coronavirus roet in het eten gooide. De gemeente verzorgde echter online een presentatie met lezingen, gebeden, muziek en interviews. Het geheel is waarschijnlijk met haast in elkaar gezet en oogt daarom nogal amateuristisch, maar het is toch een welwillende poging om een online gedachtenis vorm te geven aan een, voor deze gemeente, oud-predikant die voor de wereldkerk van zoveel betekenis is geworden.⁷

Bonhoeffer in kerkelijke kunst

Niet alleen tekst en muziek, maar ook de ruimte en wat daarin is te zien maakt deel uit van het geheel van de liturgische ervaring. In kerken waar het gebruikelijk is om heiligen af te beelden, en waar ook nadrukkelijk hedendaagse geloofsgelovigen onder die heiligen worden gerekend, zijn afbeeldingen van Bonhoeffer te vinden. Uiteraard speelt zijn beeltenis, die dan steeds zijn gedachtewereld mee oproept, een rol in de talloze Dietrich Bonhoefferkerken die in zowel Duitsland als Engeland en de Verenigde Staten zijn te vinden. Hieronder een aantal beelden en glasramen, maar ook van andere ma-

nieren om het getuigenis van Bonhoeffer door middel van zichtbare kunst tot leven te wekken.

Dietrich Bonhoeffer in het Westfront van Westminster Abbey in Londen (Tim Crawley, 1998), foto Daniel Sambras

Westfront van Westminster Abbey (Londen)

Boven de deuren in het westfront van Westminster Abbey in Londen, traditioneel de plek om de kerkganger te laten weten in welke traditie die binnenstapt, staan sinds 1998 een tiental beelden van 'moderne martelaren'. Ze zijn gekozen uit alle continenten en verschillende religieuze denominaties, veelal slachtoffers van ideologische vervolgingen in de 20e eeuw. Onder hen Martin Luther King (Noord-Amerika), Oscar Romero (Zuid-Amerika) en de Chinese predikant Whang Zhiming, die werd vermoord tijdens de culturele revolutie aldaar. Dietrich Bonhoeffer vertegenwoordigt er de slachtoffers van de Nazi-ideologie in West-Europa. Hij is afgebeeld met de kenmerkende bril, het gewaad van een klassieke lutherse predikant en een bijbel in de hand.

Het 'nave screen' van St. Albans Cathedral (Rory Young, 2015).
Foto: medievalmosaic.com

Nave screen in St Albans Cathedral

In 2015 maakte beeldhouwer Rory Young een zevental kleurrijke beelden voor het sinds de tijd van de reformatie leeg gebleven 'nave screen' dat koor en schip van St Albans Cathedral (ten noordwesten van Londen) van elkaar scheidt. Hij baseerde zich daarbij nog nadrukkelijker op een heldere middeleeuwse beeld- en kleurentaal die, in combinatie met de ook de moderne tijd vertegenwoordigende figuren, evenzeer bevreedt als intrigeert. Het scherm bevat beelden van St.-Albans, de eerste Engelse martelaar tot aan Oscar Romero. Dietrich Bonhoeffer staat uiterst rechts, ook hier weer duidelijk herkenbaar als 'leraar van de kerk en martelaar', met zijn boeken in de rechter- en een palmtak in de linkerhand. Een begeleidend schrijven vermeldt:

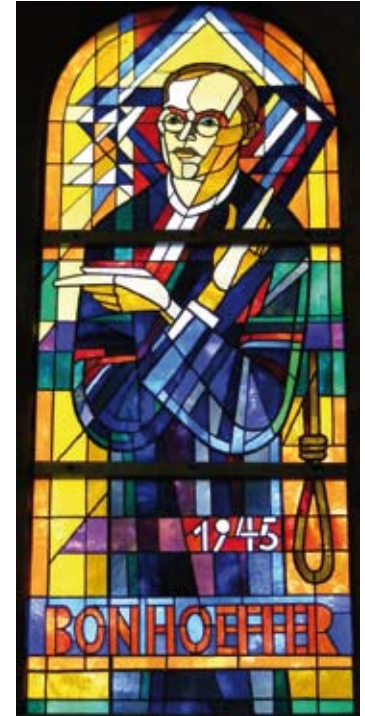
Among many memorable things he said, the truth of which lives on today was: 'Silence in the face of evil is itself evil:

God will not hold us guiltless. Not to speak is to speak. Not to act is to act.

Glasraam in de St. Johannes Basilika, Berlijn

In Duitsland vinden we Bonhoeffer onder meer terug in gebrandschilderd glaswerk. In de traditie van de traditionele iconografie vinden we een raam in de rooms-katholieke St. Johannes Basilika, vanouds de hoofdkerk van militariaat, in Berlijn (Neukölln). Helga Lingnau-Saks maakte daar, gedurende enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog, een uitgebreide serie glas-in-loodramen met heiligen uit de Duitse kerkgeschiedenis tot aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, waaronder dus ook niet-rooms-katholieken zoals

Bonhoeffer. Hij is wederom afgebeeld als 'leraar', met een bijbel in de hand, maar Lingnau-Saks heeft ook het zogenaamde 'lijdenswerktuig' afgebeeld, de galg, waarmee hij om het leven werd gebracht.

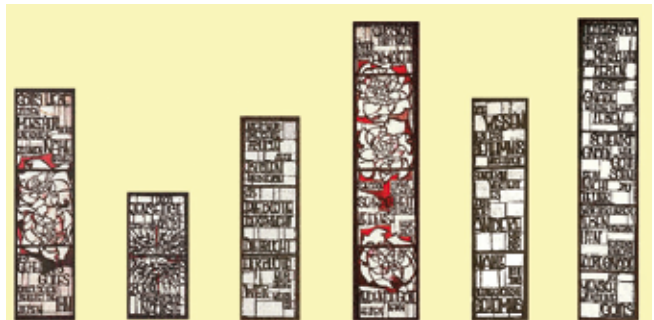
Glas-in-loodraam in de St. Johannes Basilika Berlijn, foto: S. Gulper

Dietrich Bonhoeffer Kirche Tübingen

In de Dietrich Bonhoeffer Kirche in Tübingen (Waldhäuser Ost) is niet geprobeerd de persoon van Bonhoeffer, maar zijn getuigenis zelf in beeld te brengen. De kerkgangers vieren daar de liturgie

omgeven door teksten van Bonhoeffer als 'Das Jenseitige ist nicht das unendlich Ferne aber das Nächste' of 'Das der Andere mir so nahe ist, das ist das größte Geheimnis'. De ramen zijn ontworpen door de in Duitsland bekende glaskunstenaar en schrijfster Gisela Dreher-Richels. Behalve de teksten ontwierp ze er rozen bij. Die staan volgens haar symbool voor het martelaarschap (o roos, als bloed zo rood...), maar doen ook denken aan Ghandi die tot de christenen zij 'dat ze niet zouden moeten praten, maar bloeien en geuren als rozen'.⁸

Ramen in de Dietrich Bonhoeffer Kirche Tübingen (Gisela Dreher-Richels, 1986), foto: Bonhoeffer Gemeinde Tübingen

Karl Biedermann, Torso voor de Zionskerke in Berlijn.
Foto: Rabanus Flavius

Standbeeld Zionskerke Berlijn

Kerken treden met hun kunst ook in de publieke ruimte. Zo staat bij de Zionskerke in Berlijn een bijzonder bronzen beeldhouwwerk ter herinnering aan Bonhoeffer. Het is de kerk waar hij in 1932 preekte en belijdeniscatechisatie gaf. Een soortgelijk beeld staat bij de Elizabethkerk in het huidige Poolse Wrocław (Breslau), waar Bonhoeffer geboren werd. Het is een opvallend beeld, geknield op de grond, zonder armen en zonder hoofd. Het roept de vraag op wie de armen, handen, voeten en het hoofd van Christus zijn, maar ook hoe het evangelie in de wereld zal klinken als mond en handen hem ontnomen worden. Karl Biedermann maakte het beeld in 1988.

Pelgrimage

Niet in de eerste plaats gericht op het vieren van de liturgie, maar toch daaraan gerelateerd is ten slotte de wandelgids van de al eerder genoemde Arthur Alderliesten: *Wandelen door Bonhoeffers gedachtegoed. Routes door Berlijn* (2015). Het is een gids langs gedenkplaatsen in Berlijn, van de Humboldt Universiteit waar Bonhoeffer studeerde, via de St. Mathäuskirche waar hij tot predikant werd gewijd tot de indrukwekkende 'Topographie des Terrors', gebouwd op de plaats van de Gestapo-gevangenis waar Bonhoeffer zijn lied 'Von guten Mächten' schreef en dat daar ook een plek in de vaste presentatie heeft gekregen. Ook zonder een daadwerkelijke reis naar Berlijn is het een mooi boek dat het leven van Bonhoeffer dichterbij brengt aan de hand van de plaatsen waar hij is geweest. Een soort pelgrimage dus, een vorm van 'liturgie te voet'. •

Topographie des Terrors met restant van de Berlijnse muur op de plek van de oude Gestapogevangenis. Foto: Manfred Brückels

¹Tekst in de vertaling van Lieke Frese, in Dietrich Bonhoeffer, *Tot de nacht voorbij is. Gedichten* (Baarn 1976) p7v.

²zie https://www.taize.fr/de_article27787.html

³*Adem in ons*, nr. 1 (Zoetermeer 2019)

⁴Zie *Holy Women, Holy Men: Celebrating the Saints* (The Church Pension Fund, 2010)

⁵<https://www.monasterodibose.it/en/prayer/ecumenical-martyrology/954-april/2062-april-20>

⁶Citypastoraat Domkerk Utrecht, *100 heiligen in de Dom* (Zoetermeer 2016) p.57

⁷https://storage.googleapis.com/videos.german-church.org/20200409_BonhoefferCommemoration.mp4. Link voor het laatst geraadpleegd op 24-04-2020

⁸Zie haar toelichting op <https://www.bonhoeffer-gemeinde.de/bilder/035fenster/fenster1.htm>